

Marijke MEIJER DREES

ORCID: 0000-0002-3959-1966

Rijksuniversiteit Groningen

Tolerant, overtuigend en actueel. *De Synode over gewetensvrijheid* (1582) van Dirck Volkertszoon Coornhert

Abstract

In this article it is argued that the Dutch humanist Dirck Volkertszoon Coornhert (1522–1590) consolidates his previous anti-dogmatic thoughts about religious tolerance in his imaginary *Synod on the Freedom of Conscience* (1582). In this pivotal and still relevant work, situated in a place called Freetown, leading West-European Calvinists, Roman-Catholics and biblical persons – including the sage Gamaliel, Coornhert’s alter ego – vividly discuss the absolute freedom of conscience, religion and press. Furthermore, this article argues why Coornhert’s use of the Dutch language makes the *Synod* still relevant today.

Keywords: tolerance, freedom of conscience, Dirck Volkertszoon Coornhert, Dutch revolt, early modern Dutch.

1. Ter inleiding

Tolerantie, oftewel “het onderdrukken van de neiging om anderen te onderdrukken” (Schuyt 1998), is en blijft een lastige opgave. Nog altijd worden op allerlei plekken in de wereld mensen vervolgd, onderdrukt en uitgesloten vanwege hun geaardheid, hun godsdienst, of hun cultuur. Of omdat ze noodgedwongen migrant zijn: uit hun geboorteland gevlucht voor oorlogsgeweld, tirannie en armoede.

Ook Dirk Volkertszoon Coornhert (1522–1590) is migrant geweest. Eén van zijn bekendst gebleven liederen gaat over ballingschap. Het is geschreven rond 1570, op Duits grondgebied waarnaar hij dan, noodgedwongen, is uitgeweken. Een paar jaar eerder is hij beschuldigd van anti-katholieke uitspraken die hij als

stadssecretaris van Haarlem gedaan zou hebben en op bevel van niemand minder dan de hertog van Alva voor eeuwig verbannen uit de landen van de Spaanse koning. Treffend geeft Coornhert in dit lied weer hoe ontheemd en tegelijk vastberaden de buiten hun schuld verdreven bannelingen zijn:

Wy Ballingen verstroyt met hopen veel
uyt Nederland, ons alder aardsch preeel,
Meest al om weldoen buyten enigh schuld,
Laat ons den here bidden om gheduld,
En meer ons zonden dan Gods straffe haten:
Des Heeren ghodheyd zal ons niet verlaten.

Om bergen tijf, elck al zijn haaf begheeft,
Met alle daar ons harte meest ankleeft:
[...]

Int vlieden van de Tyrannie fel
Ontzien wy moeyten, arbeid noch ghequel:
[...].¹

Coornherts lied verplaatst ons naar de oorlogstijd van de zestiende eeuw: de jaren van oorlog tegen Spanje, tirannie en geloofsvervolgingen.

Afbeelding 1. *Onschuldige christenen worden vervolgd*. Gravure van D.V. Coornhert naar ontwerp van Adriaan de Weert. Latere (derde?) editie, uitgegeven door Hendrik Hondius (1604); bron: Rijksmuseum, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.98247>

¹ Uit ["Heylzaam troost in ballingschap", ca. 1570] XIV Op de wyze des 50. Psalms. Bron: Coornhert, *Lied-boeck* (ca. 1575), fol. B7r.

Uit deze jaren dateert een ook door hem vervaardigde allegorische prent (afbeelding 1) waarop de gewelddadige vervolging van christenen, *Persecutio* gehe- ten, volop in actie is. De prent is afkomstig uit een twaalfdelige reeks getiteld “De ontarding van de katholieke geestelijkheid oftewel De achtergronden van de opstand en de beeldenstorm”, ontstaan in Duitsland 1572–1576 en, gegeven de meertalige bijschriften, voor een breed Europees publiek bestemd (Veldman 1990: 81). We zien hoe *Persecutio* een kindje doorsteekt, terwijl een weg kijkende geknielde figuur, mogelijk de moeder, het tegen zich aanhoudt. Op de achtergrond zijn allerlei vormen van doodslag en executie in beeld gebracht: verdrinking, verbranding onthoofding en ophanging. “Zij hier, die de zachtmoedige Christus en diens lichaam vervolgt, brengt op allerlei manieren onschuldigen ter dood”, vertelt het Latijnse bijschrift. Het Nederlandse, “Vervolging doodt Christus en zijn arme schapen”, heeft eenzelfde strekking, het Franse eveneens. Christus en zijn onschul- dige volgelingen worden dus opnieuw omgebracht.

Opvallend is dat Coornhert de vervolgd christenen hier als één enkele, ondeel- bare en niet nader gespecificeerde groep voorstelt. De teneur is dat deze onschul- digen, ongeacht welke geloofsrichting zij precies aanhangen, altijd en eeuwig slachtoffer zullen zijn van dodelijke vervolging. Hiermee abstraheert de prent van de toenmalige actualiteit, met de religieuze diversiteit en verdeeldheid die iedereen dagelijks kon waarnemen. En hiermee kiest de maker van de prent, Coornhert, een ongebonden positie: een niet door tijd en ruimte bepaald, bovenpartijdig standpunt.

Dit nu, is precies de positie die Coornhert zijn leven lang heeft ingenomen en het standpunt dat hij heeft uitgedragen inzake de godsdienstvrijheid. Die vrij- heid dient volgens hem absoluut te zijn, en voor elke christen geldend, waar en wanneer dan ook, ongeacht de kerk waar hij of zij zich bij heeft aangesloten. Zelf van huis uit rooms-katholiek (en dat altijd gebleven), maar geen fervente kerk- ganger en kritisch over de misbruiken in de katholieke kerk, zal Coornhert het bevorderen van onderlinge verdraagzaamheid van alle christenen, van algemeen geldende godsdienstvrijheid, als zijn levenstaak hebben gezien. Die tolerantie te bevorderen is voor hem een onophoudelijke strijd geweest. Een strijd die hij zonder partij te kiezen veelvuldig, op scherpzinnige en vaak ook provocerende wijze heeft gevoerd, met name tegen gezaghebbende theologen van zijn tijd. Dat deed hij zowel mondeling, in openbare debatten, als in geschrifte.

Dit alles zien we met name in de *Synode over gewetensvrijheid* waarvan in 1582 het eerste deel verscheen en een jaar later het tweede. De *Synode* geeft een fictieve, meerdaagse kerkvergadering weer waarin een bovenpartijdig alter ego van Coornhert in gesprek is met een internationaal, West-Europees gezelschap van zowel rooms-katholieke als gereformeerde theologen. Alle denkbeelden over tole- rantie die Coornhert sinds de jaren '70 afzonderlijk gepubliceerd heeft, brengt hij samen in deze godsdienstgesprekken. Inclusief de vele tegenwerpingen die zijn denkbeelden bij anderen, met name gereformeerden, hebben opgeroepen.

Maar wat was er dan zoal voorgevallen? Voordat ik verder stilsta bij de *Synode* van 1582 zal ik een schets geven van de belangrijkste ontwikkelingen en gebeurtenissen die aan dit werk vooraf zijn gegaan en waarbij Coornhert zich in woord en daad betrokken heeft getoond.

2. Aanloop naar de *Synode over gewetensvrijheid*

Aanvankelijk richt Coornhert zich nog tegen de machtspolitiek en de corruptie van de katholieke kerk – zoals te zien op de bijgaande prent van zijn hand, daterend van de beginjaren 1570 en uit dezelfde serie afkomstig als de prent met *Persecutio* (Veldman 1990: 78) (afbeelding 2). Luther, links in actie, onthult het bedrog van de katholieke geestelijkheid. Met zijn linkerhand licht hij de mantel op van de Paus. Die zit op een troon en draagt een tiara met het opschrift *Abusus*: misbruik. In zijn rechterhand heeft Luther een fakkel met het opschrift *Testimonium Scripturae*: bewijslast van de Bijbel. Aan de hand van de Bijbel openbaart Luther het monsterachtige lijf van de paus en allerlei monsterlijke dieren die zich bij hem genesteld hebben. Het meerkoppige volk (*Vulgus*), voorheen verblind, toont zich ontdaan bij het zien van dit tafereel. Op de achtergrond doet

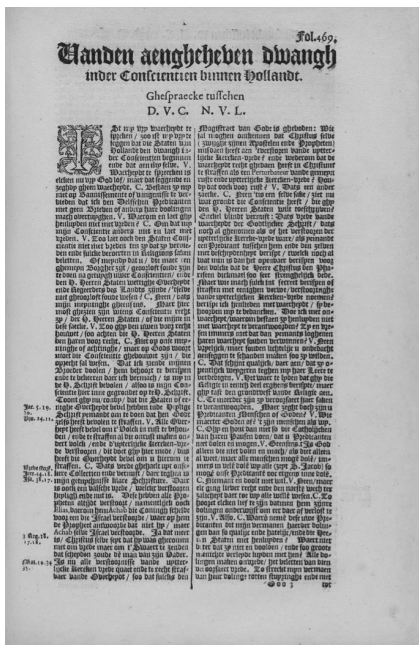

Afbeelding 2. Luther onthult het bedrog van de katholieke geestelijkheid. Gravure van D.V. Coornhert naar ontwerp van Adriaan de Weert. Latere (derde?) editie, uitgegeven door Hendrik Hondius (1604); bron: Rijksmuseum, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.98245>

nóg iemand zo'n onthulling voor het volk: Erasmus (*Erasmus Rot*). Erasmus toont aan dat onder de monnikspij van de naast hem staande geestelijke een wolf schuilgaat. Beklemtoont Luther met zijn fakkel het inzicht gevende belang van de Bijbel, eenzelfde functie heeft de man rechts, eenvoudig gekleed en leunend op een schop. Deze landarbeider, die we als *pars pro toto* van het volk kunnen zien, leest, uitrustend van zijn arbeid, in de Bijbel. Het lezen van de Heilige Schrift wordt zo gepropageerd boven het lijdzaam en blindelings gehoorzamen aan de corrupte kerk. "Het bedrog van de clerus, en hun leugens, stelt gij, Luther, met uw bijlichtende fakkel als eerste aan de kaak", maakt het Latijnse bijschrift duidelijk. Het Nederlandse en het Franse doen dat eveneens.

Gaat het hier nog om de katholieke clerus, vanaf eind jaren '70 verschuift Coornherts aandacht naar voormalig vervolgd: de gereformeerden. Hij keert zich dan tegen fanatieke gereformeerde predikanten die in zijn ogen een nieuw geloofsmonopolie willen vestigen. Met name in Holland en Zeeland ziet hij op dit punt zorgelijke ontwikkelingen. Hoewel deze gewesten zich hebben verbonden aan de Pacificatie van Gent (1576) en dit verdrag de overheden verplicht om de rooms-katholieke en gereformeerde kerken vreedzaam naast elkaar te laten bestaan en tegen elkaar te beschermen, blijkt in de praktijk in Holland en Zeeland toch nergens meer openlijk de mis te kunnen worden opgedragen. Bovendien laat de gereformeerde kerk, waar de grootste geloofsijver, moed en onverzettelikheden van uitgaat, zich in deze gewesten steeds meer als officiële en enige 'ware' kerk gelden. En dat terwijl de bevolking in grote meerderheid katholiek is gebleven: nog niet eens een tiende is gereformeerd geworden! De geestdrijverij van gereformeerde kant is Coornhert een doorn in het oog.

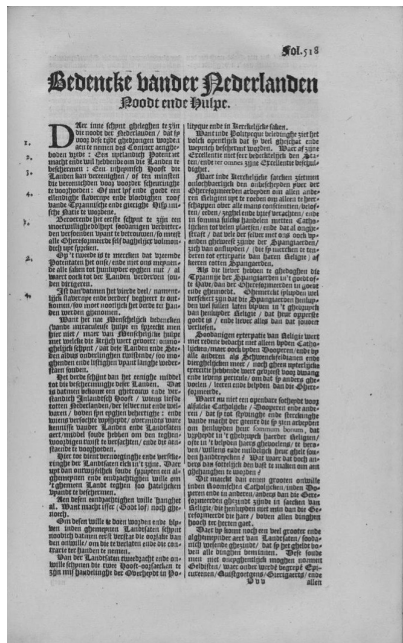
Na een openbaar godsdienstgesprek aan de universiteit van Leiden, waar hij medio april 1578 in aanwezigheid van een grote menigte toehoorders een paar dagen in debat gaat met gereformeerde predikanten (en zich daarbij tot ergernis van de Staten van Holland niet houdt aan vooraf gemaakte procedureafspraken), krijgt hij te maken met laster door zijn tegenstanders (Roobol 2005: 133–164). Vanaf de kansel wordt hij tijdens openbare preken persoonlijk zwart gemaakt en worden zijn tolerantiedenkbeelden als gruwelijk en des duivels afgeschilderd. Op zijn verzoek aan de Staten van Holland hem hiertegen te beschermen, krijgt hij in november 1578 te horen dat hij niets te vrezen heeft mits hij niet meer over religiezaken publiceert zonder eerst toestemming te vragen aan de Staten. Tien maanden later, in augustus 1579, attenderen de Staten hem er nog maar weer eens op dat hij niets mag uitgeven dat tegen de gereformeerde kerk gericht is, wil hij niet als "perturbateur" (verstoorder) van de openbare orde gestraft worden. Al na acht dagen reageert hij met het traktaat *Over beginnende gewetensdwang in Holland* (gedateerd op 7 november 1579), een uitvoerig pleidooi voor volledige godsdienstvrijheid.

Afbeelding 3. Uit: *I. Deel van Dieryck Volckertszoon Coornherts Wercken*; Amsterdam: Jacob Aertsz. Colom, 1630, fol. 469; bron: Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam, <http://coornhert.dpc.uba.uva.nl/c/cool/>

Het traktaat heeft de vorm van een gesprek van hemzelf, Coornhert dus (aangeduid als DVC), met zijn vriend, de Haarlemse burgemeester Nicolaes van der Laen (NVL) (afbeelding 3). Van der Laen, die gereformeerd is geworden, huldigt het standpunt van de Staten. Hij vraagt Coornhert waarom hij de gereformeerde predikanten niet met rust laat. Coornhert antwoordt: “omdat mijn geweten mij niet met rust laat”. Hij is er vast van overtuigd dat zijn geweten een waarachtige getuige is, omdat het berust op de Bijbel. Dan begint een scherp en principieel debat. Coornhert geeft er duidelijk in aan welke taak de overheid ten aanzien van de godsdienst heeft: “zij heeft zich in zóverre met de kerken te bemoeien, dat zij zich niet door een bepaalde kerk laat overheersen maar erop toeziet dat de ene kerk de andere niet belastert, of verdoemt, vervolgt noch overweldigt. Én ze moet erop toezien dat alle kerken, binnen de marge van de politieke wetten, in vrijheid van geloof en geloofsuitoefening en in vreedzame eendracht naast elkaar bestaan en de politieke vrede niet verstoren. De magistraat dient dus omzichtig met de kerken om te gaan, en er zéker niet eentje met het zwaard te bevoordelen tot vernieling van de andere”, zo betoogt Coornhert. En hij vraagt dan retorisch: “De bloedige oorlog met Spanje heeft ons toch gewetensvrijheid gebracht, of is dat alleen in naam gebeurd?” Een nieuwe, nu gereformeerde inquisitie is wat hij

vreest, en hij voelt zich slachtoffer van deze nieuwe onverdraagzaamheid. “Maar er wordt toch niemand ter dood gebracht?” vraagt Van der Laen. “Daar is de tijd nog niet rijp voor: het volk zou dat op dit moment niet accepteren. Maar [...] er is ondertussen wel dwang, dus onvrijheid”, repliceert Coornhert. En zodoende, voegt hij toe, genieten wij “nog helemaal niet de gewetensvrijheid van de Pacificatie van Gent [...]”.² Welk voordeel hebben wij van die Pacificatie? [...] van de gewetensvrijheid blijft maar een wezenloze schaduw over”. Uiteindelijk blijkt Van der Laen genegen de zaak van de gewetensvrijheid nader te overdenken: “Niet verkeerd wat u daar zegt, de kwestie is van groot belang en waard overdacht te worden. Ik zal dat ook doen”. Hiermee eindigt deze dialoog (Coornhert 2009: 65–84).

Afbelding 4. Uit: *I. Deel van Dieryck Volckertszoon Coornherts Wercken*; Amsterdam: Jacob Aertsz. Colom, 1630, fol. 518; bron: Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam, <http://coornhert.dpc.uba.uva.nl/c/cool>

Intussen wordt Coornherts reputatie bij de gereformeerden er niet beter op. Bijvoorbeeld omdat hij hun repressie van katholieken, dopersen en anderen opnieuw aan de orde stelt in zijn *Bedencken van der Nederlanden noode en hulpe*

² Als aanloop naar een regeling van godsdienstvrede in de zin van vrije openbare godsdienst-oefening werd in de Pacificatie van Gent (1576) bepaald dat er voortaan algemene gewetensvrijheid zou zijn. Drie jaar later, in de Unie van Utrecht (23 januari 1579), zou deze vrijheid door met name de noordelijke gewesten bekrachtigd worden (artikel XIII, met verwijzing naar de Pacificatie van Gent).

(1580) (afbeelding 4). De gereformeerden krijgen er in dit betoog bij voortdoring van langs. Coornhert verwijt hen het willen uitroeien van katholieken en het stichten van wanorde. Ook de overheid krijgt ervanlangs. Het gereformeerde geloof wordt gewapenderhand ingevoerd, maar zij grijpt niet in. Dit is temeer laakbaar omdat allerminst vast staat dat het gereformeerde geloof het ware geloof is. Een hoogst zorgelijke toestand dus en het land dreigt eraan ten onder te gaan. Het politiek zwakke, meerhoofdige landsbestuur (dat veel te lang vergadert en het nemen van beslissingen keer op keer uitstelt) is niet in staat de onenigheden te beheersen, laat staan ze weg te nemen. Coornhert ziet twee mogelijke oplossingen om uit de problemen te komen. In de eerste plaats: we volgen het voorbeeld van de koning van Polen, Stephanus Báthory, die zijn onderdanen vrijheid van godsdienst heeft gegeven. Laat iedereen in vrijheid geloven wat hij wil, op voorwaarde dat dit niet ten koste van een ander gaat en niet in strijd is met de politieke wetten. Dit lijkt Coornhert gezien de grote problemen ook de best mogelijke oplossing voor de Nederlanden. Het alternatief is het bijeenroepen van een kerkvergadering. Vertegenwoordigers van de uiterlijke kerken – katholieken, gereformeerden, lutheranen en wederdopers – moeten als eersten met elkaar in gesprek gaan. Uitsluitend over de Bijbel, zonder een beroep te doen op de kerkvaders of op menselijke glossen.

Afbeelding 5. Uit: *I. Deel van Dieryck Volckertszoon Coornherts Wercken*; Amsterdam: Jacob Aertsz. Colom, 1630, fol. 537; fol. 548; bron: Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam, <http://coornhert.dpc.uba.uva.nl/c/oo>

Tijdens die gesprekken moet duidelijk worden waar consensus over bestaat, wat alle vier die kerken voor waar houden. Vervolgens, als dat duidelijk is, moeten ook de geloofsgroeperingen die geen uiterlijke kerk hebben, worden uitgenodigd en mee vergaderen. Het uiteindelijke doel is dat de voorgangers van alle kerken schriftelijk vastleggen wat zij als gelovigen met elkaar delen. D e waarheid geldt dan als grondslag van de  ne, overkoepelende kerk. En zo kunnen rust en eendracht in het land hersteld worden en kan de Spaanse vijand eendrachtig worden weerstaan (Coornhert 2009: 85–94).

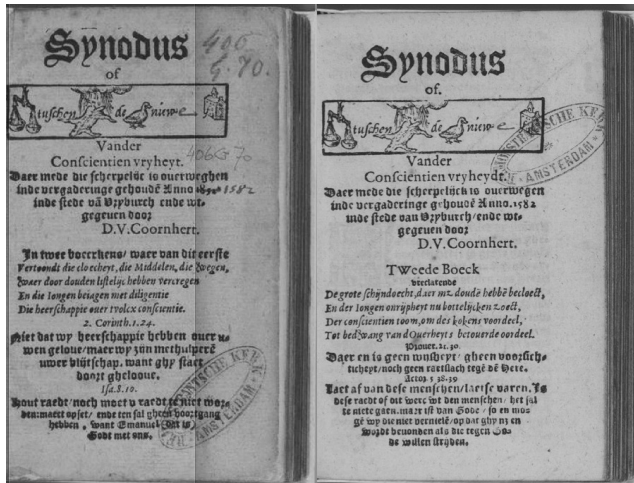
Een jaar later, in 1581, helpt Coornhert de katholieken in zijn dan nog altijd katholieke woonplaats Haarlem met een verzoekschrift (“Requeste”) aan de stadhouder, Prins Willem van Oranje (afbeelding 5). Onder verwijzing naar de inval van staatse troepen in de St-Bavokerk op de Grote Markt, waarbij een priester werd vermoord, vragen zij om beschermende garanties (Coornhert 2009: 95–102). In de toelichtende kennisgeving (“Advertisement”) bij dit rekest blijkt dat Coornhert zijn bemoeienis ermee heeft moeten verdedigen. Hij brengt naar voren dat hij het katholicisme weliswaar bekritiseert (in niet mis te verstane termen, zoals ‘leugens’, ‘afgoderij’ en ‘bijgeloof’), maar dat hij de katholieken wel hulp heeft willen bieden, omdat hij principieel achter hun verzoek staat. “De heerschappij over de zielen en de gewetens komt alleen God toe”, zegt hij. Gewetensdwang is verkeerd en dat afspraken en verdragen over godsdienstvrijheid worden geschonden, is naar zijn overtuiging de opmaat voor de ondergang van het land (Coornhert 2009: 108–113).

De kerkvergadering, die Coornhert in zijn *Bedencken van der Nederlanden noodt en hulpe* aanbeveelt, laat niet lang op zich wachten. In 1582 publiceert hij zijn *Synodus vander consciencien vryheydt* oftewel *Synode over gewetensvrijheid*.³

3. De *Synodus*: opzet en inhoud

Qua presentatievorm en inhoud is de *Synode* als de kroon op Coornherts denken over tolerantie te beschouwen. In g een ander werk heeft hij de vrijheid van godsdienst “zo volledig, uitvoerig, principieel en kundig” verdedigd (Bonger 1954: 18).

³ Voor de nuvolgende paragrafen heb ik dankbaar gebruik gemaakt van de hertaalde tekstuitgave van Coornherts *Synode* uit 2008 onder redactie van J. Gruppelaar, J.C. Bedaux en G. Verwey in de reeks “Bibliotheca Dissentium Neerlandicorum” (aangehaald als Coornhert 2008). De inleiding biedt, na enkele biografica van Coornhert (2008: 7–8), een samenvattende beschouwing op basis van de structuur van de *Synode* (Coornhert 2008: 8–15) en een kort exposée met de overwegingen die aan de hertaling in modern Nederlands ten grondslag liggen (Coornhert 2008: 15, 16). In het vervolg gebruik ik doorgaans de (verkorte) modern Nederlandse titel *Synode*; ingeval ik naar het vroegmodern Nederlandse origineel verwijs en/of daaruit citeer, zal sprake zijn van *Synodus*.

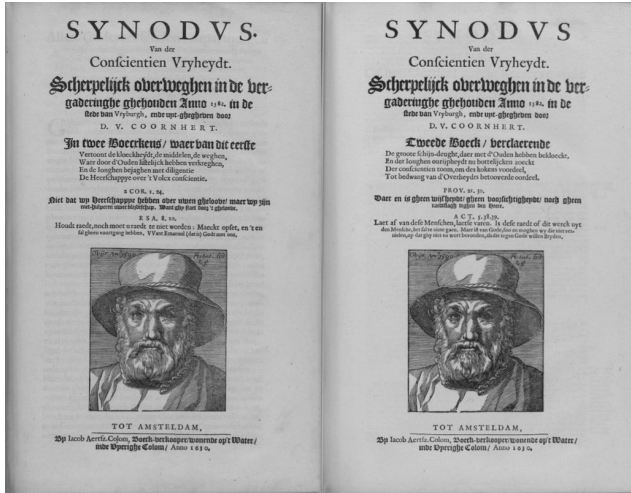

Afbeelding 6. Titelpagina's *Synodus*. Eerste Boeck en Tweede Boeck [Haarlem: A. Ketel 1582–1583]; bron: Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam, <http://coornhert.dpc.uba.uva.nl/c/cool/>

Op de titelpagina's – bijgaand die van de oudste uitgave (1582, 1583) (afbeelding 6) – wordt zichtbaar wat we mogen verwachten: een tweedelige gedrukte weergave van een kerkvergadering waarin het vraagstuk van gewetensvrijheid “scherpelijk”, dus nauwgezet, wordt onderzocht. De vergadering heeft in 1582 plaatsgevonden, in een stad genaamd Vryburch; D.V. Coornhert heeft het verslag openbaar gemaakt. Hier wordt een retorisch spel gespeeld: echt gebeurd maar toch niet – al had het wel zo kunnen zijn. De bewuste Synode is fictief, Vryburch is de eveneens fictieve plaats van handeling. Dit in tegenstelling tot de persoon die alles wat er is besproken, openbaart: D.V. Coornhert. In de titel is nóg een spelelement verwerkt: een rebus. Van de tekeningetjes is niet zo duidelijk wat ze voorstellen en dat maakt het oplossen van de rebus, zeker voor hedendaagse lezers, niet zo eenvoudig. De oplossing, zoals voorgesteld door bibliografen, luidt: “Synodus of *weegschaal* tusschen *d'ou de ende* nieuw *ver ef ende* kercke Vander Conscientien vryheyt” (Bonger 1978: 171).

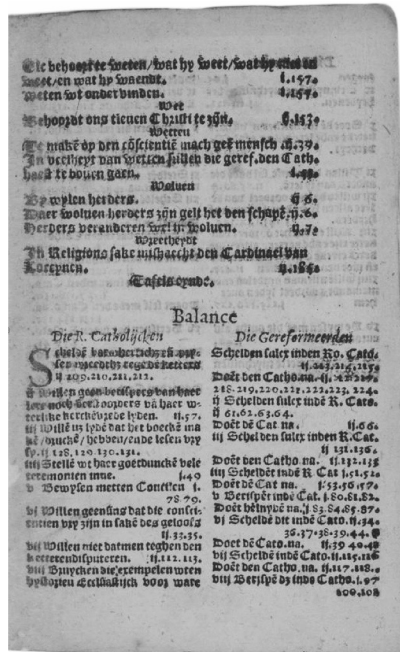
De *Synodus* heeft een overzichtelijke betoogstructuur, waarnaar het titelblad vooruitwijst. Er zijn twee “boeckxkens” of delen, die uit respectievelijk negen en tien godsdienstgesprekken zullen bestaan en in zogenoemde sessies (zittingen) worden gevoerd. Bijgaand de uitgaven van de twee delen in Coornherts verzamelde werken van 1630, waarop deze structuur wordt aangekondigd (afbeelding 7). Twee anonieme versjes (kwatrijnen) op de titelbladen, gevolgd door toepasselijke Bijbelcitataten, geven aan waar het in elk van de twee delen om zal gaan, in termen van wat er zichtbaar zal worden gemaakt en zal worden verhelderd. In het eerste gedeelte zijn dat de middelen waarmee en de wegen waarlangs de katholieken (“d'Ouden” in Coornherts terminologie) op listige wijze de heerschappij over het

geweten van het volk hebben gekregen, en de gereformeerden (“de Jongen”) die heerschappij met ijver (“diligentie”) najagen. In het tweede boekje gaat het om de misleiding en het bedwingen van de overheid. De katholieken hebben met grote schijndeugd de overheidsbeteugeling van het geweten (“Der conscientien toom”) gemotiveerd, terwijl de gereformeerden er nu, in hun onrijpheid, botweg op uit zijn de overheid diezelfde gewetensbreidel te laten gebruiken.

Afbeelding 7. Titelpagina's *Synodus*. Eerste Boeck en Tweede Boeck; Amsterdam: Jacob Aertsz. Colom, 1630; bron: Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam, <http://coornhert.dpc.uba.uva.nl/c/coo/>

Achterin deel 2 van de oudste druk (1583) vinden we na een alfabetisch zakenregister (“Tafel”) op de beide delen, ook nog een eindbalans (“Balance”) die in twee kolommen verdeeld een opsomming bevat van zestien punten waarop de katholieken en de gereformeerden in balans zijn (afbeelding 8). Het eerste punt links luidt (vertaald): de rooms-katholieken misprijzen barmhartigheid en prijzen felheid jegens de ketters. Dit wordt in evenwicht gehouden door het eerste punt rechts: de gereformeerden misprijzen de rooms-katholieken hierom, maar ze doen het hen wel na. Zo gaat het steeds bij alle punten. De rooms-katholieken willen niet met ketters in discussie gaan; de gereformeerden misprijzen dat in de rooms-katholieken, maar doen het hen na; de rooms-katholieken willen niet dulden dat het maken, drukken, in bezit hebben en lezen van boeken vrij is; de gereformeerden misprijzen de rooms-katholieken hierom, maar zij volgen hen hierin wel na. De paginanummers bij de punten verwijzen terug naar sessies waarin zij aan de orde zijn gesteld. Op die manier wordt dus nog eens kernachtig samengevat dat en waarin de beide kerken gelijkelijk intolerant zijn: ze houden elkaar in evenwicht. Conform de balans op het plaatje van de rebus op de titelpagina staan de beide kerken even ver weg van de gewetensvrijheid (zie afbeelding 6).

Afbeelding 8. "Balance" [fragment]. *Synodus*. Tweede boek [voorlaatste pagina; Haarlem: A. Ketel 1583]; bron: Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam, <http://coornhert.dpc.uba.uva.nl/c/cool/>

Wordt in de anonieme kwatrijnen een nogal polemische toon gezet, de door Coornhert zelf gepresenteerde opdracht, voorin deel 1, is louter hoffelijk en welwillend. Beleefd richt Coornhert zich tot "alle godvrezende, onpartijdige en deskundige predikanten in de Nederlanden" en wenst hen "in waarheid en met een trouw en welgezind hart de ware vrijheid [toe] van God de Vader door Jezus Christus onze Heer, verlicht door de Heilige Geest" (Coornhert 2008: 21). Vervolgens steekt hij van wal. Strevend naar een goede verstandhouding en consensus met zijn adressaten, maar tegelijk glashelder over zijn eigen standpunten en bedoelingen. Om hiervan een indruk te geven, citeer ik de eerste alinea uit de opdracht bij de *Synode* in de modern Nederlandse hertaling uit 2008:

Ik geloof waarachtig, godvrezende en geleerde heren, dat er onder de uwen leken en leraren zijn die van ganser harte en boven alles Gods eer en de zaligheid van de mensen, alsof het hun eigen zaligheid was, voor ogen hebben en nastreven. Maar ik geloof evenzeer dat er onder de uwen die preken of ter preke gaan maar weinigen zijn die kwaliteit hebben. Het is zoals het spreekwoord zegt: "Men vindt weinig goud zonder schuim". Bovendien is het u bekend, mijne heren, dat niet altijd de besten aan het roer staan en zeker niet in deze zo belabberde tijden. De ervaring leert het, maar ook de hele geschiedenis. De Heilige Schrift zelf getuigt er krachtig

van. Wanneer en waar slechte mensen onder het mom van deugdzaamheid bij machtigen geloof of aanzien vinden, daar moeten dan alle vrome vrienden van de waarheid wel blootstaan aan allerlei angst, nood en gevaar (Coornhert 2008: 21).

Hierna wordt duidelijk dat Coornhert tegenover zijn adressaten zijn standpunt inzake tolerantie allerminst onder stoelen of banken steekt én dat hij tegelijkertijd ook zijn eigen reputatie wil bijstellen door de lasterlijke leugens te ontkrachten die, juist vanwege zijn standpunt, over hem verspreid zijn sinds het geruchtmakende openbare godsdienstgesprek in Leiden in 1578. Op de leugens en aantijgingen van die kwaadwillende gereformeerden gaat hij in met concrete voorbeelden die hij weerlegt, waarna hij de reparatie van zijn imagoschade afsluit. Vervolgens maakt hij duidelijk dat hij kritisch naar de waarheid zoekt, dat hij dat onpartijdig doet en dat hij daarmee de samenleving en het land wil dienen:

[...] ik wil u en iedereen, ja, ik wil de Nederlanden waar mogelijk tot nut zijn. [...] Tot nut ben ik als ik een waarheid ontdek die voor u eerst verborgen was. Tot nut ben ik voor mijn naasten als de genadige God door middel van mijn werk voorkomt dat de lang begeerde gewetensvrijheid niet onmiddellijk van de ene kluister in de andere komt. En tot nut ben ik voor ons land als de opkomende meningsverschillen bij ons wat afnemen door de afzwakking van de voorgenomen gewetensdwang. Ik hoop dat ook velen van u die dwang zonder meer afwijzen. Het is pure nood die mij doet spreken. Wij moeten die dwang gezamenlijk met alle wettige middelen bestrijden [...]. In het licht van dit alles hoop ik vurig dat u, edele heren, wijs en onpartijdig als u bent – de haat van de anderen moet ik maar verdragen – mijn geschrift niet bitter gestemd, maar welwillend ter hand neemt en met aandacht leest (Coornhert 2008: 23–24).

Tot zover de opdracht waarin Coornhert aan zijn ethos werkt, zich kritisch en onpartijdig uitlaat en er tegelijkertijd naar streeft zijn adressaten – geleerde gereformeerden die hij tot de wijzen en de onpartijdigen rekent en met eerbied aanspreekt – welwillend en aandachtig te maken voor het vervolg: de gesprekken.

Wie doen aan die gesprekken mee, wat is de rolverdeling, hoe verlopen ze en hoe laat Coornhert zijn eigen standpunten naar voren komen?

Het is een (West-)Europees gezelschap van een twaalfstal voornamelijk geleerde theologen dat Coornhert in de *Synode* het woord laat voeren. De Zwitser Theodorus Beza en de Franse reformator Johannes Calvijn zijn, nog altijd, de bekendsten, maar ook voor ons minder bekenden zoals de Spaanse dominicaan en theoloog Melchior Cano en geleerde aanhangers van Luther als Johann Heinrich Bullinger en Johannes Brenz debatteren mee. En in deel 2 treedt ook de adellijke Franse staatsman en calvinistische theoloog Philippe de Mornay op, die in geschrifte het recht op weerstand tegen tirannieke heersers had verdedigd en adviseur van Willem van Oranje was. Zo maakt Coornhert zichtbaar zijn onderwerp als een bij uitstek intellectuele en Europese aangelegenheid te beschouwen. Wat trouwens ook naar voren komt uit de bronnenlijst voorin deel 1, waarin de afgekorte literatuurverwijzingen die hij bij de gesprekken in de marge geeft, oplost met de complete titels van ruim twintig contemporaine bronnen, voor

het merendeel in het Latijn en het Frans, enkele in het Nederlands. Werken van Calvijn en Beza vormen de hoofdmoot.⁴

De sessies worden geleid, ingeleid en samenvattend afgesloten door een zekere Jezonias, wiens Hebreeuwse naam de betekenis heeft van “moge Jahweh (God dus) horen”. Zijn rol is hiermee in overeenstemming. In de eerste sessie vertelt hij dat hij bij afwezigheid van “meester Daniel” (Hebreeuws voor: God is mijn rechter) het vicevoorzitterschap van de vergadering op zich heeft genomen. Meester Daniël, oftewel Christus, is namelijk weg geroepen door de grote Koning, dat wil zeggen: door God de Vader. Maar de bijeenkomsten zijn urgent en belangrijk genoeg om uitstel te kunnen velen, aldus Jezonias. Dus gaan ze door en zullen de kwesties die op last van Daniël zijn aangedragen, besproken worden en van schriftelijk advies worden voorzien, dat hij dan bij terugkomst zal aantreffen.

De eerste negen gesprekken openbaren de stellingnames en bewijsgronden en waarmee het gewone volk misleid is en wordt aanvankelijk door de rooms-katholieken, vervolgens en eigenlijk op identieke wijze door de gereformeerden. Uit sessie één komt naar voren dat alle kerken hier op aarde kunnen dwalen, in de sessies daarna wordt de mogelijkheid van sluitende bewijsvoeringen in religieuze kwesties onderuit gehaald. Ouderdom, gewoontes en tradities – ze leveren allemaal geen voldoende bewijs. Voor kerkvaders en concilies geldt dat eveneens: zij kunnen zich vergissen en kunnen dus evenmin afdoende bewijzen leveren. Het zijn deze gezagsargumenten die van katholieke zijde worden aangevoerd, en die van gereformeerde zijde grondig ondermijnd worden. Maar op hun beurt krijgen de gereformeerde sprekers net zo goed lik op stuk: hen wordt inconsequentie en inconsistentie verweten, en hun bewijzen in geloofszaken zijn in feite van hetzelfde laken een pak, dus geen haar beter dan die van de katholieken. Zo worden beider gezagsposities volledig ondermijnd, en in het voorbijgaan ook die van andere kerken. Blijft over het enige wat echt telt, wat echt gezag heeft: de Heilige Schrift.

Het is Gamaliël, het alter ego van Coorhert, die dit betoogt. Hij neemt meestal aan het eind van de sessies het woord, nadat duidelijk is geworden dat en hoe de katholieke en de gereformeerde afgevaardigden van mening verschillen. De naam Gamaliël is Bijbels en gaat terug op die van de Farizeese wetgeleerde die volgens Handelingen 5 “in ere bij het gehele volk” was. Bij een bespreking over het opkomende Christendom opperde hij dat het beste is niet in te grijpen: “laat de christenen begaan”, zei hij, “want als het mensenwerk is wat zij nastreven, dan zal het op niets uitlopen, maar als het Gods werk is, dan zult u niets tegen hen kunnen uitrichten of zou het wel eens kunnen blijken dat u tegen God strijdt”. In de geest van deze Gamaliël verwerpt zijn naamgenoot in de *Synode* elke vorm van geloofsonderdrukking, ervan uitgaand dat geen mens kan oordelen over

⁴ De lijst is in Coornhert 2008 achterin opgenomen als bijlage 1.

ketterij en geen enkele kerk het ware geloof in pacht heeft. Alleen de Bijbel is Waarheid, met een hoofdletter W dus. Niet de uitleggingen van de Bijbel maar de Waarheid die de Schrift is, is gezaghebbend, aldus Gamaliël. Die Waarheid is eenduidig. Alle kerkelijke geschillen gaan in wezen over interpretaties van de Schrift, terwijl tegen de eenduidige Waarheid die de Schrift is, geen “ja” en “nee” bestaat. Dus niet één van de elkaar bestrijdende kerken kan haar gelijk eigen waarheid claimen als “de” Waarheid. Deze redenering maakt de weg vrij voor Gamaliëls niet-dogmatische geloofsopvatting, die als die van Coornhert te herkennen is. Definitieve antwoorden in geloofszaken zijn onmogelijk, betoogt Gamaliël, daarom moeten wij elkaar principieel vrij laten; wij zijn onwetend, wij zijn als mensen niet in staat uit te maken wat de ware kerk is en doen er beter aan ons oordeel op te schorten. De Schrift waarschuwt niet voor niets zo vaak voor valse profeten. Góð zal het kaf van het koren scheiden en de (zijn) Waarheid zal zegevieren. Verdraagzaamheid is dus een zaak van godsvertrouwen. Het zijn deze standpunten die Gamaliël niet alleen zelf naar voren brengt, maar die aan het eind van de sessies ook nog eens herhalend worden samengevat door vicevoorzitter Jezonias (Coornhert 2008: 25–107, *passim*).

De sessies in deel 2 onthullen waarmee de overheid misleid werd en wordt, en voor het karretje wordt gespannen om het volk gewetensdwang op te leggen. Hier gaat het om de politieke consequenties van principiële geloofsvrijheid, zoals de scheiding van kerk en staat, de vrije drukpers, en rationele discussie. Allemaal zaken die Gamaliël, als laatste spreker doorgaans, benadrukt. Geloofsvrijheid staat gelijk aan openbaar je geloof kunnen belijden, daar kan in zijn ogen geen twijfel over bestaan (Coornhert 2008: 111–233, *passim*). Dit komt met name naar voren in sessie elf, die handelt over gewetensvrijheid, over vrijheid van geloof en geloofsbeleving en de vraag of vrije uitoefening van het geloof enkel voorbehouden is aan degenen die volgens de wereldlijke overheid het ware geloof hebben. “Iedere vorm van gewetensdwang [...] [is] even goddeloos als onbehoorlijk”, lezen we er. En: “Toelaten of tenminste oogluikend gedogen is noodzakelijk en nuttig voor een sterke eendracht van de onderdanen. Die eendracht ontstaat uit de gelijkheid van de burgers in het bijzonder op het punt van het geloof, dat vrome mensen zo aan het hart gaat” (Coornhert 2008: 125–136).

Tot zover de gesprekken en de wijze waarop Coornhert er zijn tolerantie-denkbepelden in naar voren laat komen. Als de vasthoudende vertolker van dit gedachtegoed is hij na zijn dood (1590) blijven voortleven en actueel gebleven. In de jaren 1609–1619 is Coornhert herhaaldelijk een mikpunt van kritiek en satire door felle calvinisten, voor wie hij als de geestelijke vader van de arminianen of remonstranten geldt (Meijer Drees 2003: 506; Sierhuis 2010: 309–310). In de huidige eeuw geldt zijn *Synode* als het vroegmoderne fundament van moderne experimenten met vrijheid en tolerantie in Nederland (Maris 2018: VI, VIII).

Maar niet alleen vanwege de inhoud heeft het werk zijn waarde behouden voor de actualiteit, waarin de “noodzakelijke deugd” tolerantie (Schuyt 1998) vrijwel nergens ter wereld een vanzelfsprekende praktijk is. Door Coornherts keuze voor en gebruik van het Nederlands haakt de *Synode* eveneens aan bij de actualiteit van het taaldebat dat momenteel in Nederland gevoerd wordt.

4. Tot besluit: het vroegmoderne Nederlands van de *Synodus*

Ook het taalgebruik in de *Synodus* trekt aandacht. Het spel van meningen, tegenwerpingen en eigen standpunten dat Coornhert speelt, wordt in een natuurlijk aandoend en tegelijk fraai vroegmodern Nederlands verwoord en daarmee past dit werk in zijn herhaaldelijke streven naar de toenmalige emancipatie van het Nederlands tot een volwaardige, rijke en zuivere landstaal, die, net zo goed als het Latijn, aan de normen van zuiverheid, helderheid en elegantie kon voldoen (Van den Branden 1967: 68–92; Gelderblom 1989: 103). Alle gesprekspartners gebruiken goed lopende, heldere zinnen en drukken zich levendig uit in direct begrijpelijke bewoordingen, zonder theologisch of politiek-ambtelijk jargon en zonder Latijnse constructies of leenwoorden. Met stijlfiguren als de antithese en de klassieke tricolon of drieslag van synoniemen wordt wat zij zeggen kracht bij gezet en ook verfraaid. Er is aanschouwelijke metaforiek, er zijn toepasselijke Bijbelcitataten, zoals de bekende parabel van het onkruid en het tarwe uit Mattheus 13, die Jezonias meteen al in de eerste sessie naar voren brengt in een gezamenlijk gebed tot God. Het tarwe staat voor de ware, oprechte gelovigen, het onkruid voor de ketters, maar onkruid en tarwe moeten samen opgroeien en kunnen pas bij de oogst gescheiden worden, omdat er anders tarwe verloren kan gaan. En zo moeten ook de dienaren van God geen ketters van ware gelovigen willen scheiden; zij zouden immers ware gelovigen kunnen ombrengen. Pas bij de oogst – het einde der tijden met het Laatste Oordeel – zal het God zijn die de ware gelovigen van de ketters scheidt (Coornhert 2008: 26).

Naast dit soort beeldende Bijbelverwijzingen bevat het Nederlands van Coornhert in de *Synodus* ook tal van spreekwoorden en, tussen alle rationele geredeneer, is er ook geregeld ruimte voor sappiger, zelfs met invectieven doorspekte maar tegelijk stijlvolle interactie, vooral wanneer de gemoederen enigszins verhit raken. Beluisteren we tot slot de calvinist Theodorus Beza, die in sessie vijf (over bewijs dat steunt op het gezag van concilies en het algemeen gevoelen) op zeker moment boos wordt op zijn katholieke gesprekspartner:

Mijn daghen hoorde ick noyt kindtscher reden uyt eenen ongheleerden boer, swijghe uyt een Doctor inder Godheydt, voort comen. Wat ghemeenschappe heeft doch u kerkcke met d'onse? wat ghelijkt u leere by d'onse? wat verwe hebben uwe Afgodische Ceremonien by ons recht ghebruyck vande Sacramenten Christi? Of weet nu meer niemant dat u Kerkcke een Anti-

christische, u leere een valsche, ende u Godes dienst een Duyvelsche dienst is? daer teghen is onse kerckke, onse leere, ende onse Godsdienst die Christelijcke ende warachtighe. Merckt ghy dan noch niet, O Schaapshoofd, dat 'tghene ick met waerheyt apliceere op onse kerck, op die uwe ghevoecht zijnde openbaerlijk valsch is?⁵

Naast de actuele thematiek van de tolerantie, is het verzorgde en spranke-
lende Nederlands van de *Synodus* ook een reden om deze tekst in ere te houden.
Vooral nu de Nederlandse taal aan Nederlandse universiteiten als voertaal en
object van studie en wetenschap onder druk staat, terwijl recent onderzoek van
het Sociaal Cultureel Planbureau onder burgers in Nederland tegelijkertijd laat
zien dat de Nederlandse taal als het belangrijkste culturele bindmiddel wordt
beschouwd.⁶

Bibliografie

- Bonger, H. (1954): *De motivering van de godsdienstvrijheid bij Dirck Volckertszoon Coornhert* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam). Arnhem: Van Loghum Slaterus.
- Bonger, H. (1978): *Leven en werk van D.V. Coornhert*. Amsterdam: G.A. van Oorschot.
- Coornhert, D.V. [1575]: *Lied-boeck*. Amsterdam: Hermen Janszoon, z.j.
- Coornhert, D.V. (1630): *Wercken*. Deel II. Amsterdam: Iacob Aertsz. Colom.
- Coornhert, D.V. (2008): *Synode over gewetensvrijheid. Een nauwgezet onderzoek in de vergadering gehouden in het jaar 1582 te Vrijburgh*, red. J. Gruppelaar, J.C. Bedaux & G. Verwey. Coornhert Stichting, Bibliotheca Dissentium Neerlandicorum. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Coornhert, D.V. (2009): *Politieke geschriften. Opstand en Religievrede*, red. J. Gruppelaar. Coornhert Stichting, Bibliotheca Dissentium Neerlandicorum. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Gelderblom, A.-J. (1989): “‘Nieuwe stof in Neerlandsch’. Een karakteristiek van Coornherts proza”. In: H. Bongers e.a. (red.), *Dirck Volckertszoon Coornhert: Dwars maar recht*. Zutphen: De Walburg Pers, 98–114.
- Gruppelaar, Jaap, & Jürgen Pieters (red.) (2014): *‘Un certain Hollandois’. Coornhert en de vragen van zijn tijd*. Bibliotheca Dissentium Neerlandicorum. Hilversum, Verloren.
- Maris, Cees (2018): *Tolerance, Experiments with Freedom in the Netherlands*. [New York/Heidelberg/Basingstoke]: Springer (= Law and Philosophy Library, 124).
- Meijer Drees, Marijke (2003): “Kijken, lezen, oordelen. Prent en tekst van het pamflet *Den Arminienschen Dreckwaghen* (1618)”. In: Marc van Vaecck, Hugo Brems & Geert H.M. Claassens (red.), *De steen van Alciato. Literatuur en visuele cultuur in de Nederlanden. Opstellen voor prof.dr. Karel Porteman bij zijn emeritaat*. Leuven: Peeters, 495–514.
- Roobol, Marianne (2005): *Landszaken. De godsdienstgesprekken tussen gereformeerde predikanten en D.V. Coornhert onder leiding van de Staten van Holland (1577–1583)* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Schuyt, Kees (1998): “Duldzaam uit dankbaarheid”. *Trouw* 9.03.

⁵ Geciteerd uit Coornhert 1630, *Synodus* (...), eerste boek, Fol. viii 1v.

⁶ Zie bijvoorbeeld de rapportage van de Koninklijke Academie van Wetenschappen (KNAW) uit 2017, *Nederlands en/of Engels? Taalkeuze met beleid in het Hoger Onderwijs*: <https://www.knaw.nl/nl/actueel/publicaties/nederlands-en-of-engels> En: *Denkend aan Nederland. Een bundeling van analyses, thematische verkenningen en essays*. Sociaal en Cultureel Rapport 2019: https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2019/Denkend_aan_Nederland (met name hoofdstuk 5).

- Sierhuis, Freya (2010): "The rhetoric of religious dissent: Anti-calvinism, satire and the Arminian controversy in the Dutch Republic". *Reformation and Renaissance Review* 12:2, 307–327.
- Van den Branden, L. (1967): *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw*. Arnhem: Gysbers & van Loon.
- Veldman, Ilja M. (1990): *De wereld tussen Goed en Kwaad. Late prenten van Coornhert*. 's-Gravenhage: SDU-Uitgeverij.